

ΒΡΑΒΕΙΟ PRITZKER ΣΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 2021

MARGARET MacMILLAN

Μια Στρατιωτική

Ιστορία

ΤΟΥ ΤΕΡΕΝΤΙΟΥ

ΚΑΡΑΓΙΩΝΗ

Μετάφραση:
Ανδρέας Παππάς

ΣΕΙΡΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Μια Σύνομη Ιστορία του Πολέμου**

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: War. How conflict shaped us

Από τις Εκδόσεις Profile Books Ltd, Λονδίνο 2020

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Margaret MacMillan

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ανδρέας Παππάς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ηρακλής Καρελίδης και Μαριάνθη Κιουρτσόγλου

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Θάνος Κακολύρης

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ελένη Σταυροπούλου, Βάσω Βύρρα

© Margaret MacMillan, 2020

© Φωτογραφίας εξωφύλλου: Getty Images

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2022

Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2022, 6.000 αντίτυπα

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-4116-0

Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-4117-7

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτί.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Από το 1979

Έδρα:

Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση

Βιβλιοπωλείο:

Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα

Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Publishers since 1979

Head Office:

121, Tatoi Str., 144 52 Metamorfossi, Greece

Bookstore:

13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece

Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

**MARGARET
MacMILLAN**

Μια Σύντομη

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Μετάφραση: Ανδρέας Παππάς

Στην Ann και στον Peter

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	11
1. Άνθρωπος, κοινωνία, πόλεμος.....	29
2. Αιτίες πολέμου.....	67
3. Τρόποι και μέσα διεξαγωγής του πολέμου	94
4. Ο πόλεμος στους Νεότερους Χρόνους.....	139
5. Ποιος πολεμάει και γιατί;.....	192
6. Η μάχη	232
7. Οι άμαχοι	266
8. Ελέγχοντας το ανεξέλεγκτο.....	303
9. Ο πόλεμος στη φαντασία μας και στις αναμνήσεις μας	346
Συμπεράσματα.....	387
 Κατάλογος εικόνων.....	 397
Ευχαριστίες	400
Βιβλιογραφία.....	403
Ευρετήριο προσώπων.....	421

Εισαγωγή

«Ο πόλεμος ήταν πάντα και παραμένει ένα από τα μεγαλύτερα μυστήρια που περιβάλλουν τον άνθρωπο».

Σβετλάνα Αλεξίεβιτς, *Ο πόλεμος δεν έχει πρόσωπο γυναίκας*

Πόλεμος. Και μόνον το άκουσμα της λέξης ξυπνά συναισθήματα που καλύπτουν όλο το φάσμα από τη φρίκη έως τον θαυμασμό. Ορισμένοι από μας επιλέγουν να «αποστρέφουν το πρόσωπο», σαν η ανάμνηση και η σκέψη του πολέμου να τον φέρνει πιο κοντά. Άλλοι, πάλι, γοητεύονται από τον πόλεμο, βρίσκουν σε αυτόν στοιχεία που τα θεωρούν συναρπαστικά, που του προσδίδουν αίγλη. Ως ιστορικός, πιστεύω ακράδαντα πως, αν θέλουμε να νοηματοδοτήσουμε το παρελθόν και να μελετήσουμε σε βάθος την ανθρώπινη ιστορία, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τον πόλεμο. Οι συνέπειές του ήταν πάντοτε τόσο βαθιές, ώστε αν αγνοήσουμε τον πόλεμο σημαίνει ότι αγνοούμε μια από τις παραμέτρους εκείνες που καθόρισαν την εξέλιξη του ανθρώπου και την πορεία της Ιστορίας, όπως είναι το περιβάλλον, η γεωγραφία, οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι, η οικονομία, οι ιδέες, οι κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές. Αν οι Πέρσες είχαν νικήσει τις ελληνικές πόλεις τον 5ο π.Χ. αιώνα, αν οι Ίνκας είχαν συντρίψει τους άνδρες του Πιθάρο τον 16ο αιώνα, αν ο Χίτλερ είχε κερδίσει τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα ήταν άραγε ο κόσμος διαφορετικός; Ασφαλώς, αν και δεν ξέρουμε –μόνο να μαντέψουμε μπορούμε– πόσο διαφορετικός.

Και βέβαια τα «αν» της Ιστορίας, τα «what-ifs», είναι μέρος μόνον από τους γρίφους με τους οποίους καλούμαστε να αναμετρηθούμε. Ο πόλεμος θέτει θεμελιώδη ερωτήματα που αφορούν τόσο την ίδια την ανθρώπινη φύση όσο και την ουσία της κοινωνίας. Άραγε, ο πόλεμος φέρνει στην επιφάνεια την κτηνώδη πλευρά της ανθρώπινης φύσης, ή μήπως τα καλύτερα στοιχεία της; Όπως και για πολλά άλλα ερωτήματα σχετικά με τον πόλεμο, οι πιθανές απαντήσεις ποικίλλουν. Είναι ο πόλεμος αναπόσπαστο στοιχείο των ανθρώπινων κοινωνιών, άρρηκτα δεμένο με τον άνθρωπο (κάτι σαν το λεγόμενο προπατορικό αμάρτημα) που οι ρίζες του χάνονται στα βάθη του χρόνου, όταν για πρώτη φορά οι πρόγονοί μας οργανώθηκαν σε κοινότητες; Είναι, άραγε, η μοίρα μας ανεξίτηλα σφραγισμένη από το σημάδι του Κάιν; Είμαστε καταδικασμένοι να αλληλοεξοντώνομαστε; Μήπως αυτή η άποψη συνιστά επικίνδυνη αυτοεκπληρούμενη προφητεία; Οι κοινωνικές αλλαγές οδηγούν και σε νέες μορφές πολέμου ή, αντιστρόφως, ο πόλεμος επηρεάζει καθοριστικά τις κοινωνικές αλλαγές; Μήπως, αντί να προσπαθούμε να βρούμε αν «η κότα έκανε το αυγό ή το αυγό την κότα», μπορούμε να συμφωνήσουμε πως πόλεμος και κοινωνία συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους με μια σχέση επικίνδυνη αλλά και δυνητικά παραγωγική; Μπορεί ο πόλεμος, ο καταστροφικός, ο σκληρός, που τόσο ακριβά κοστίζει σε ανθρώπινους όσο και σε υλικούς πόρους, να έχει και θετικά αποτελέσματα;

Όλα αυτά είναι ερωτήματα με ιδιαίτερο βάρος, στα οποία θα προσπαθήσω να απαντήσω προσεγγίζοντας το θέμα «πόλεμος» – όπως, άλλωστε, θα προσπαθήσουν και άλλοι που θα έρθουν ύστερα από μένα. Αν μη τι άλλο, πάντως, ελπίζω να σας πείσω για ένα πράγμα: ότι ο πόλεμος δεν είναι απλώς μια «παρέκκλιση», που όσο γρηγορότερα ξεχάσουμε την ύπαρξή της τόσο το καλύτερο. Αν δεν αντιληφθούμε πόσο βαθιοί είναι οι δεσμοί ανάμεσα στον πόλεμο και την κοινωνία – σε βαθμό που να μην μπορούμε καν να πούμε πως το ένα επικαθορίζει το άλλο ή αποτελεί την αιτία του –, θα μας διαφεύγει πάντα μια κρί-

σιμη διάσταση της ιστορίας του ανθρώπινου είδους. Αν θέλουμε να καταλάβουμε τον κόσμο στον οποίο ζούμε και το πώς φτάσαμε εδώ όπου βρισκόμαστε σήμερα, δεν μπορούμε να αγνοούμε τον πόλεμο και τις επιπτώσεις του στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών.

Οι κοινωνίες της Δύσης δεν έχουν άμεση εμπειρία πολέμου μετά το 1945· από αυτή την άποψη, μπορούν να θεωρηθούν τυχερές. Βέβαια, στρατεύματα των χωρών αυτών έχουν πολεμήσει στην Κορέα, στο Βιετνάμ, στο Αφγανιστάν, στη Μέση Ανατολή, στην Αφρική. Ωστόσο, πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού της Δύσης έχει υποστεί άμεσα τις συνέπειες αυτών των υπερπόντιων πολεμικών συγκρούσεων, σε αντιδιαστολή με ό,τι ισχύει για πολλούς από τους κατοίκους άλλων σημείων του πλανήτη, όπου κάθε άλλο παρά ειρηνικά ήταν τα χρόνια από το 1945 έως σήμερα. Για όλους εμάς που έχουμε γνωρίσει αυτή την παρατεταμένη περίοδο ειρήνης, είναι πολύ εύκολο να θεωρήσουμε πως ο πόλεμος είναι κάτι στο οποίο επιδίδονται «άλλοι» λαοί, ίσως επειδή είναι λιγότερο αναπτυγμένοι απ' ό,τι εμείς. «Εμείς οι Δυτικοί είμαστε πιο φιλειρηνικοί», θέλουμε αντάρεσκα να πιστεύουμε. Σε πολυδιαβασμένα βιβλία τους, επιστήμονες όπως ο ψυχολόγος Steven Pinker έχουν υποστηρίξει ότι οι κοινωνίες της Δύσης έχουν γίνει κατά τους τελευταίους δύο αιώνες λιγότερο βίαιες, αλλά και ότι, γενικότερα, οι θάνατοι λόγω πολέμου έχουν μειωθεί στον πλανήτη. Έτσι, από τη μια θρηνούμε στις αντίστοιχες επετείους όσους σκοτώθηκαν σε πολέμους του παρελθόντος και από την άλλη όλο και περισσότερο τείνουμε να θεωρούμε ότι ο πόλεμος συνιστά παραβίαση της λογικής κατάστασης πραγμάτων, η οποία ταυτίζεται με τις περιόδους ειρήνης. Αυτό, βέβαια, δε μας εμποδίζει να γοητευόμαστε από τους ήρωες των πολέμων και από τους στρατιωτικούς ηγέτες του παρελθόντος, να διαβάζουμε πάντα ιστορίες ανδραγαθημάτων και ηρωικών πράξεων. Τα ράφια των βιβλιοπωλείων και των βιβλιοθηκών είναι γεμάτα με εξιστορήσεις πολέμων και μαχών, οι κινηματογραφικοί και τηλεο-

πτικοί παραγωγοί ξέρουν πολύ καλά πως ο πόλεμος και οι πολεμικές περιπέτειες «πουλάνε». Το κοινό δε δείχνει να έχει κουραστεί από έργα και σειρές με θέματα όπως οι πόλεμοι του Ναπολέοντα, η Δουνκέρκη, η Απόβαση στη Νορμανδία, ή από τον φανταστικό κόσμο του *Πολέμου των άστρων* και του *Άρχοντα των δαχτυλιδιών*. Όλα αυτά ίσως τα απολαμβάνουμε εν μέρει και επειδή συνέβησαν «κάποτε» ή επειδή συμβαίνουν μακριά από εμάς, όντας παράλληλα πεπεισμένοι πως εμείς δε θα χρειαστεί ποτέ να πολεμήσουμε.

Απόρροια όλων αυτών είναι ότι δεν παίρνουμε πια τον πόλεμο όσο σοβαρά θα έπρεπε. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι προτιμάμε να αποστρέφουμε το βλέμμα από οτιδήποτε μας δυσαρεστεί ή μας θλίβει. Και όμως, δε θα έπρεπε. Οι πόλεμοι έχουν επανειλημμένα αλλάξει τον ρου της Ιστορίας, ανοίγοντας δρόμους προς το μέλλον και κλείνοντας άλλους. Τα λόγια του Μωάμεθ μεταφέρθηκαν από τις ερήμους της Αραβικής Χερσονήσου στις εύφορες εκτάσεις της Μέσης Ανατολής και της βόρειας Αφρικής μέσω διαδοχικών πολέμων, κι αυτό άλλαξε οριστικά τη μοίρα μιας ολόκληρης περιοχής του πλανήτη. Ας προσπαθήσουμε να φανταστούμε πώς θα ήταν σήμερα η Ευρώπη αν οι Άραβες είχαν καταφέρει να κατακτήσουν όλη την ήπειρο – όπως παραλίγο να συμβεί δύο φορές. Στις αρχές του 8ου αιώνα οι Άραβες, αφού ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της Ισπανίας, πέρασαν τα Πυρηναία και εισέβαλαν στη σημερινή Γαλλία. Η προς βορράν προέλασή τους ανακόπηκε τελικά λόγω της ήττας τους, το 732, κοντά στην πόλη Τουρ. Αν είχαν νικήσει στην κρίσιμη εκείνη μάχη, μπορούμε να σκεφτούμε πόσο διαφορετική θα ήταν ενδεχομένως η εξέλιξη όλης της Ευρώπης, στο μέτρο που θα υπήρχε όχι μια καθολική αλλά μια μουσουλμανική Γαλλία στο δυτικό της άκρο. Περίπου οκτακόσια χρόνια αργότερα, ο Σουλειμάν ο Μεγαλοπρεπής, αφού πρώτα ολοκλήρωσε την κατάκτηση των Βαλκανίων και κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της Ουγγαρίας, έφτασε με τα στρατεύματά του στις παρυφές της Βιέννης. Αν οι Οθωμανοί είχαν καταλάβει τότε τη

σημαντικότερη πόλη της Κεντρικής Ευρώπης, μπορούμε να υποθέσουμε πόσο διαφορετική θα ήταν η κατάσταση της γηραιάς ηπείρου κατά τους επόμενους αιώνες. Τα καμπαναριά των εκκλησιών της Βιέννης θα συνυπήρχαν με μουσουλμανικούς μιναρέδες και ο νεαρός Μότσαρτ ίσως να είχε μεγαλώσει με εντελώς διαφορετικά μουσικά ακούσματα. Και για να έρθουμε πιο κοντά στη δική μας εποχή, ας φανταστούμε τι θα είχε συμβεί αν οι Γερμανοί είχαν αποδεκατίσει πλήρως το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα στη Δουνκέρκη τον Μάιο του 1940, αν είχαν κερδίσει τη λεγόμενη Μάχη της Αγγλίας στους αιθέρες τους αμέσως επόμενους μήνες, αν η Μεγάλη Βρετανία είχε κατακτηθεί και αυτή από τους ναζί.

Πεμπτουςία του πολέμου είναι η οργανωμένη βία. Ωστόσο, διαφορετικές κοινωνίες πολεμούν και με διαφορετικό τρόπο. Έτσι, οι νομαδικοί λαοί προτιμούν τον πόλεμο κινήσεων· επιτίθενται όταν θεωρούν ότι βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση και καταφεύγουν στις αναπεπταμένες εκτάσεις όπου κατοικούν όποτε θέλουν να αποφύγουν τη σύγκρουση. Από την άλλη, οι οργανωμένες αγροτικές κοινωνίες έχουν ανάγκη από τείχη και οχυρώσεις. Ο πόλεμος ωθεί σε αλλαγές και σε προσαρμογές, αλλά και οι αλλαγές στην κοινωνία επηρεάζουν τον πόλεμο. Στην αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν υποχρέωση του πολίτη να υπερασπιστεί με τα όπλα την πόλη του. Η υποχρεωτική αυτή συμμετοχή στον πόλεμο είχε με τη σειρά της ως συνέπεια να αποκτήσουν οι πολίτες δικαιώματα. Ήδη τον 19ο αιώνα, μια από τις συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης ήταν η δυνατότητα των κυβερνήσεων να συγκροτούν και να συντηρούν τεράστιους στρατούς, μεγαλύτερους απ' ό,τι οποτεδήποτε άλλοτε στην Ιστορία. Συγχρόνως όμως, όπως ήταν επόμενο, τα εκατομμύρια των στρατευμένων και στρατεύσιμων άρχισαν να διεκδικούν το δικαίωμα να ακούγεται όλο και περισσότερο η φωνή τους στα θέματα της διαχείρισης των κοινών και της διακυβέρνησης. Οι κυβερνήσεις ήταν πλέον υποχρεωμένες όχι μόνο να ακούν τη γνώμη των πολιτών –και δυνάμει

στρατιωτών— αλλά και να τους εξασφαλίζουν κάποιες στοιχειώδεις παροχές (εκπαίδευση, ασφάλιση, κ.λπ.). Τα ισχυρά εθνικά κράτη της εποχής μας, με τις ισχυρές κυβερνήσεις τους και τις καλά οργανωμένες γραφειοκρατίες τους, είναι απόρροια αιώνων πολέμου. Οι αναφορές στις νίκες αλλά και στις ήττες του παρελθόντος έγιναν μέρος της εθνικής κληρονομιάς, παράγοντες απαραίτητοι για την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας και συνοχής. Αυτού του είδους τα συγκεντρωτικά κράτη, στα οποία οι πολίτες νιώθουν αναπόσπαστα δεμένοι με το σύνολο, είναι και πιο ικανά να διεξάγουν παρατεταμένους πολέμους· όντας καλύτερα οργανωμένα, μπορούν να αξιοποιούν καλύτερα τις πλουτοπαραγωγικές πηγές τους και τους ανθρωπίνους πόρους τους. Η ικανότητα αποτελεσματικής διεξαγωγής πολέμων και οι εξελίξεις στην κοινωνία αποτελούν εκφάνσεις της ίδιας εξελικτικής πορείας.

Στο πέρασμα των αιώνων ο πόλεμος γινόταν όλο και πιο θανατηφόρος, είχε όλο και μεγαλύτερες συνέπειες. Σήμερα, οι κοινωνίες είναι πιο πολυάνθρωπες, πιο οργανωμένες, πιο πολύπλοκες· μπορούν να κινητοποιούν εκατομμύρια πολίτες, να τους εντάσσουν στην πολεμική προσπάθεια. Επίσης, ο άνθρωπος έχει πλέον στη διάθεσή του πολύ πιο καταστρεπτικά όπλα. Οι δυο μεγάλοι πόλεμοι του 20ού αιώνα γέννησαν και δυο νέους όρους: παγκόσμιος πόλεμος και ολοκληρωτικός πόλεμος. Αν και υπάρχουν κάποια διαχρονικά γνωρίσματα των πολέμων (επιπτώσεις στην κοινωνία και την τεχνολογία, απόπειρες να τεθούν οι πόλεμοι υπό έλεγχο ή να περιοριστούν, διαφορετικές συνέπειές τους για τους ένστολους και τους πολίτες αντίστοιχα), θα δώσω ιδιαίτερο βάρος στην περίοδο μετά το τέλος του 18ου αιώνα, επειδή έκτοτε παρατηρούνται σημαντικές διαφορές όχι μόνον από ποσοτική αλλά και από ποιοτική άποψη. Επίσης, θα αντλήσω τα παραδείγματά μου κυρίως από την ιστορία της Δύσης, επειδή εκεί εμφανίζονται οι περισσότερες από τις σχετικά πρόσφατες καινοτομίες στα ζητήματα του πολέμου. Επιπλέον, δεν υπάρχει αμφιβολία πως και οι περισσότερες προ-

τοβουλίες προκειμένου να τεθούν κάποιοι κανόνες ως προς τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου έχουν εκδηλωθεί και εκδηλώνονται στη Δύση.

Πάντως, στα περισσότερα πανεπιστήμια της Δύσης η μελέτη του πολέμου αγνοείται εν πολλοίς, ίσως επειδή υπάρχει ο φόβος μήπως η σχετική έρευνα και ο σχετικός προβληματισμός θεωρηθούν ένα είδος επιδοκιμασίας του. Ιστορικοί που ειδικεύονται στις διεθνείς σχέσεις, στη διπλωματική ιστορία ή στην πολεμική ιστορία παραπονιούνται για την έλλειψη ενδιαφέροντος που παρατηρείται για τις έρευνές τους και κατ' επέκταση για... αναδουλειά. Οι λεγόμενες πολεμικές ή στρατηγικές σπουδές, στον βαθμό που υφίστανται, περιορίζονται σε κάποιους μικρούς θυλάκους, όπου οι αποκαλούμενοι ειδικοί σε στρατιωτικά ζητήματα μπορούν να διασταυρώνουν επιχειρήματα χωρίς κανέναν να τους δίνει ιδιαίτερη σημασία. Θυμάμαι ότι, πριν από μερικά χρόνια, όταν ανέλαβα για πρώτη φορά διδακτικά καθήκοντα, με επισκέφθηκε ένας σύμβουλος σπουδών προκειμένου να σχεδιάσουμε από κοινού πώς θα μπορούσε να γίνει το μάθημα της ιστορίας πιο ελκυστικό για τους φοιτητές. Όταν του είπα ότι ετοίμαζα έναν κύκλο παραδόσεων με τον γενικό τίτλο «Πόλεμος και κοινωνία», με κοίταξε ανήσυχος και μου είπε ότι θα ήταν καλύτερα να χρησιμοποιήσω ως τίτλο το «Ιστορία της ειρήνης»!

Πρόκειται για αδικαιολόγητη και ανεξήγητη παράλειψη, αν λάβουμε υπόψη ότι ζούμε σε έναν κόσμο που –έστω και αν δεν το συνειδητοποιούμε πάντοτε– οφείλει τη μορφή που έχει σήμερα σε πολέμους. Λαοί μετακινήθηκαν, απορροφήθηκαν, ακόμα και εξαφανίστηκαν (είτε κυριολεκτικά, είτε απλώς από την Ιστορία) λόγω πολέμων. Απόρροια πολέμων είναι πολλά από τα σημερινά σύνορα μεταξύ χωρών, κράτη εμφανίζονται και εξαφανίζονται λόγω πολέμων, κυβερνήσεις έρχονται στην εξουσία και «πέφτουν». Ο Σαίξπηρ το ήξερε αυτό πολύ καλά. Στα έργα του συχνά φωτίζει τους μηχανισμούς της ανόδου και της πτώσης των εστεμμένων, ενώ παράλληλα οι απλοί πολίτες κρα-

τάνε απόσταση απ' όλα αυτά, έχοντας κύριο μέλημά τους να περάσει η μπόρα χωρίς σοβαρές συνέπειες για τους ίδιους. Ορισμένα από τα αριστουργήματα της παγκόσμιας τέχνης έχουν πηγή έμπνευσής τους τον πόλεμο: η *Ιλιάδα* του Ομήρου, η λεγόμενη Ηρωική Συμφωνία του Μπετόβεν, το *Πολεμικό Ρέκβιεμ* του Μπρίτεν, *Οι συμφορές του πολέμου* του Γκόγια, η *Γκερνίκα* του Πικάσο, το *Πόλεμος και ειρήνη* του Τολστόι.

Στα παιδιά αρέσει πάντα να παίζουν πόλεμο (να αρπάζουν τη σημαία των αντιπάλων, να καταλαμβάνουν «φρουρία»), ενώ ακόμα και το 2018 ένα από τα πιο δημοφιλή βιντεοπαιχνίδια στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν το *Call of Duty* [*Το καθήκον καλεί*], βασισμένο στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι άνθρωποι που γεμίζουν τις κερκίδες των γηπέδων συχνά αντιμετώπιζουν με πολεμικούς όρους τους οπαδούς της αντίπαλης ομάδας. Στην Ιταλία οι φανατικοί οπαδοί των ποδοσφαιρικών ομάδων, γνωστοί σαν tifosi, πηγαίνουν στο γήπεδο σε στρατιωτικούς σχηματισμούς, με επικεφαλής που δίνουν τον τόνο και με ιεραρχική δομή. Ντυμένοι συνήθως με τα χρώματα της ομάδας τους, ορισμένες φορές αυτοαποκαλούνται commandos, guerrillas, και άλλα τέτοια «πολεμοχαρή». Συχνά τους ενδιαφέρει περισσότερο να συγκρουστούν με τους οπαδούς της αντίπαλης ομάδας παρά να παρακολουθήσουν τον αγώνα. Αν και οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες φιλοδοξούσαν να προαγάγουν την άμιλλα μεταξύ των εθνών και τη συναδέλφωση των λαών, σύντομα και σε αυτούς επικράτησε το πνεύμα του ανταγωνισμού ανάμεσα στις επιμέρους χώρες. Άλλωστε, αυτό το πνεύμα του ανταγωνισμού δείχνει να ενισχύεται και από την ανάκρουση των εθνικών ύμνων όταν απονέμονται τα μετάλλια, από την παρέλαση με τα εθνικά χρώματα κατά την τελετή έναρξης, κ.λπ. Είναι γνωστό, άλλωστε, πως ο Χίτλερ και ο Γκέμπελς προσπάθησαν να «αξιοποιήσουν» τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου το 1936 για να προβάλουν την «ανωτερότητα» του γερμανικού λαού, όπως γνωστός είναι και ο μέσω των Ολυμπιακών Αγώνων ανταγωνι-

σμός των δύο μπλοκ, του ανατολικού και του δυτικού, κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.

Ακόμα και αρκετές από τις εκφράσεις που χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε και γράφουμε έχουν πολεμική προέλευση. Μετά την καθυπόταξη της Καρχηδόνας, οι Ρωμαίοι εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν την έκφραση «φοινικική πίστη» (*fides Punica*) ειρωνικά, για να υποδηλώσουν την έλλειψη αξιοπιστίας κάποιου. Οι Βρετανοί, όταν θέλουν να απαξιώσουν κάτι, λένε ενίοτε ότι αυτό είναι «γαλλικό» ή «ολλανδικό», επειδή οι Γάλλοι και οι Ολλανδοί ήταν κάποτε οι κύριοι αντίπαλοί τους (και βέβαια, αντίστοιχα, οι Γάλλοι και οι Ολλανδοί χρησιμοποιούν μειωτικά όρους όπως «αγγλικό» ή «βρετανικό»). Πολλές από τις μεταφορές που χρησιμοποιούμε έχουν προέλευση τον στρατό – σε ό,τι αφορά τους Βρετανούς ειδικότερα, το πολεμικό ναυτικό. Γίνεται επίσης συχνά λόγος για «πολέμους» σε πεδία όπως αυτό της λογοτεχνίας, για πόλεμο κατά του καρκίνου, κατά των ναρκωτικών, ακόμα και κατά της παχυσαρκίας (κάποτε έπεσε το μάτι μου σε ένα βιβλίο με τον τίτλο *Ο πόλεμός μου με τη χοληστερόλη του άνδρα μου*). Στις νεκρολογίες λέμε συχνά ότι ο εκλιπών «έχασε τη μάχη» με την α ή β αρρώστια. Κάνουμε λόγο για εκστρατεία, είτε πρόκειται για τη διαφήμιση ενός προϊόντος, είτε πρόκειται να συγκεντρωθούν χρήματα για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Επιχειρηματίες προστρέχουν σε ένα κινέζικο βιβλίο στρατηγικής, γραμμένο πριν από δύο χιλιάδες χρόνια, προκειμένου να χαράξουν τη στρατηγική της εταιρείας τους ή να αποκτήσουν πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών τους. Το ίδιο λίγο-πολύ ισχύει και για τους πολιτικούς, για τους οποίους διαβάζουμε επίσης συχνά ότι «προετοιμάζουν την άμυνά τους», ότι «ετοιμάζονται να αντεπιτεθούν», κ.ο.κ. Τον Δεκέμβριο του 2018, ενδεικτικά, ο τίτλος ενός κειμένου των *New York Times* ήταν «Ο Τραμπ αρχίζει κάθε μέρα και έναν καινούργιο πόλεμο, στον οποίο όλο και πιο συχνά βρίσκεται χωρίς συμμάχους».

Επίσης, ο πόλεμος είναι πανταχού παρών στα τοπωνύμια μας, αλλά και στην ονοματοθεσία δρόμων, πλατειών, σταθμών,

κ.λπ. Έτσι, στο Λονδίνο η πλατεία Τραφάλγκαρ υπενθυμίζει την καθοριστικής σημασίας νίκη του Νέλσον. Στο Παρίσι έχουν τον σταθμό του Οστερλίτς σε ανάμνηση της νίκης του Ναπολέοντα, ενώ στο Λονδίνο έχουν, αντίστοιχα, τον Σταθμό του Ουάτερλου, σε ανάμνηση της μοιραίας για τον Ναπολέοντα μάχης, η οποία βέβαια ήταν θρίαμβος για τους Βρετανούς. Στον Καναδά υπήρχε μια μικρή πόλη που λεγόταν Βερολίνο, την οποία είχαν ιδρύσει τον 19ο αιώνα Γερμανοί μετανάστες· όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η πόλη μετονομάστηκε Κίτσεενερ. Σε πολλές από τις πόλεις σχεδόν όλων των χωρών υπάρχουν μνημεία πεσόντων ή αγάλματα ηρώων του παρελθόντος. Το άγαλμα του Νέλσον επιστέφει την πανύψηλη στήλη της πλατείας Τραφάλγκαρ στο Λονδίνο· ο τάφος του στρατηγού και μετέπειτα προέδρου Γκρραντ είναι συνηθισμένο σημείο συνάντησης στο Ριβερσάιντ Παρκ της Νέας Υόρκης. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα ειδικότερα, αυξήθηκαν σημαντικά τα μνημεία όχι πια τόσο ιστορικών προσωποποιτήτων, όσο του «ανώνυμου» στρατιώτη, ναύτη ή πιλότου, «ανώνυμων» νοσοκόμων, ακόμα και ζώων (ειδικά στο Ηνωμένο Βασίλειο αυτό) που «χρησιμοποιήθηκαν» στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Μερικές φορές, μνημεία πεσόντων και άλλων γίνονται τόσο στοιχείο της καθημερινότητάς μας ώστε ούτε καν τα προσέχουμε πια. Ενδεικτικά, αν και έχω βαδίσει άπειρες φορές στην Πλατφόρμα 1 του σταθμού του Πάντινγκτον στο Λονδίνο, δεν είχα έως πρόσφατα προσέξει ποτέ το ογκώδες μνημείο των 2.524 εργαζόμενων στην εταιρεία Great Western Railway που σκοτώθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίσης στον σταθμό του Πάντινγκτον, στο ίδιο σημείο, υπάρχει ένα εντυπωσιακό μπρούντζινο άγαλμα στρατιώτη με πολεμική περιβολή, ο οποίος διαβάζει ένα γράμμα από τους δικούς του. Αν δεν είχα παρακολουθήσει την τελετή για τα εκατό χρόνια από τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου το 2018, ούτε αυτό θα το είχα ίσως προσέξει. Αντίστοιχα, δε θα είχα ποτέ κοντοσταθεί επίσης να ρίξω μια ματιά στις πλάκες που είναι εντοιχισμένες στον σταθμό Βικτόρια στο Λον-

δίνο, στη μνήμη των στρατιωτών που επιβιβάστηκαν εκεί σε τρένα τα οποία θα τους οδηγούσαν στη Γαλλία, από το 1914 έως το 1918, όπως και στην πλάκα που υπάρχει στον ίδιο σταθμό, σε ανάμνηση της άφιξης εκεί από τη Γαλλία, το 1920, της σορού του «Άγνωστου Στρατιώτη».

Πολεμικές μνήμες υπάρχουν ακόμα και στην ιστορία κάθε οικογένειας. Μεγάλωσα στον Καναδά, σε συνθήκες απόλυτης ειρήνης, όμως τα περισσότερα από τα βιβλία και τα κόμικ που διάβαζα ως παιδί αναφέρονταν σε πολέμους. Στα Πουλάκια λέγαμε τραγούδια που –με πιο σκαμπρόζικους στίχους, οπωσδήποτε– προέρχονταν από τα χαρακώματα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Επίσης, μαθαίναμε να δένουμε τραύματα, και γενικά να παρέχουμε πρώτες βοήθειες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, στο σχολείο, κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Κορέας, μαζεύαμε σπάγγους και αλουμινόχαρτο που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από την πολεμική βιομηχανία. Επίσης, κάναμε πρόβες ώστε να μάθουμε να μπαίνουμε κάτω από τα θρανία για στοιχειώδη προστασία σε περίπτωση που θα ξεσπούσε πυρηνικός πόλεμος μεταξύ Δύσης και Ανατολής.

Πολλοί από εμάς θα έχουμε ασφαλώς ακούσει από τους πατεράδες μας και από τους παππούδες μας ιστορίες από τον πόλεμο. Και οι δυο δικοί μου παππούδες έλαβαν μέρος, ως γιατροί, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ένας (ο Ουαλός) στην Καλλίπολη και στη Μεσοποταμία, ενώ ο άλλος (ο Καναδός) στο δυτικό μέτωπο. Ο πατέρας μου και οι τέσσερις θείοι μου, αντίστοιχα, έλαβαν μέρος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συνήθιζαν, λοιπόν, να μας διηγούνται κάποιες –όχι όλες– από τις περιπέτειές τους. Ο πατέρας μου, που υπηρετούσε στο Ναυτικό, συμμετείχε σε νηοπομπές που διέσχιζαν τον Ατλαντικό και τη Μεσόγειο. Οι ιστορίες που μας έλεγε επικεντρώνονταν συνήθως σε διάφορα ευτράπελα: μόνο μία φορά παρασύρθηκε και μας αφηγήθηκε πώς το πλοίο του απέφυγε τη βύθιση την τελευταία στιγμή. Εκείνη ειδικά τη φορά η φωνή του έτρεμε, δυσκολευόταν να συνεχίσει. Ο πατέρας του, ο γιατρός που εί-

χε βρεθεί στα χαρακώματα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σπάνια μιλούσε στον γιο του, τον πατέρα μου, για τις εμπειρίες του· πιο συχνά μιλούσε για αυτά στην εγγονή του, την αδελφή μου, η οποία ωστόσο, όντας πολύ μικρή, δεν καταλάβαινε και πολλά από όσα της έλεγε. Επίσης, ο παππούς είχε φέρει μαζί του από το μέτωπο μια χειροβομβίδα σαν «αναμνηστικό», η οποία «κοσμούσε» τη συλλογή της μητέρας μου, μαζί με άλλα παρόμοια αντικείμενα, όπως ένα ελβετικό σαλέ σε μικρογραφία και ένα μικροσκοπικό ξύλινο σκοτσέζικο τεριέ. Όταν ήμασταν παιδιά, παίζαμε με τη χειροβομβίδα, κυλώντας τη στο πάτωμα, έως ότου κάποιος πρόσεξε πως δεν ήταν ακόμα εντελώς ακίνδυνη. Πολλές οικογένειες έχουν ασφαλώς αντίστοιχες ιστορίες να αφηγηθούν και αντίστοιχα αναμνηστικά, όπως επιστολές κάποιου προγόνου από το μέτωπο, κιάλια, κράνη, κάλυκες από σφαίρες ή από οβίδες.

Μάλιστα, ολοένα και καινούργια «αναμνηστικά» από μάχες του παρελθόντος έρχονται στην επιφάνεια. Στο Eurostar βλέπει κανείς επιγραφές που υπενθυμίζουν στους επιβάτες να μη μεταφέρουν μαζί τους βλήματα ή όπλα που έχουν συλλέξει από σημεία όπου είχαν γίνει μάχες, στη Γαλλία ή στο Βέλγιο. Συχνά επίσης αγρότες, σε περιοχές της βόρειας Γαλλίας και του Βελγίου, την άνοιξη, όταν η γη έχει φουσκώσει από τις βροχές του χειμώνα, επιδίδονται στη λεγόμενη συγκομιδή σιδηρικών (iron harvest), μαζεύοντας συρματοπλέγματα, σφαίρες, κράνη, βλήματα που δεν έχουν εκραγεί, κ.λπ. Κατά κανόνα, ειδικές μονάδες του γαλλικού και του βελγικού στρατού μαζεύουν αυτά τα υπολείμματα ώστε να αποφεύγονται ανεπιθύμητα, μοιραία ενίοτε, περιστατικά. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν πάντα κάποια όψιμα θύματα πολέμου τόσο μεταξύ των ειδικών στην εξουδετέρωση αυτών των ευρημάτων όσο και μεταξύ κατοίκων της περιοχής, που είτε σκάβουν σε επικίνδυνα σημεία, είτε χρησιμοποιούν ευρήματα που τα θεωρούν ακίνδυνα για διάφορες αγροτικές δουλειές. Στο Λονδίνο και σε πόλεις της Γερμανίας, εξάλλου, τα συνεργεία που σκάβουν για να χτιστούν καινούργ-

για κτίρια βρίσκουν μερικές φορές βόμβες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου που δεν έχουν εκραγεί. Ακόμα και από πολύ παλαιότερες εποχές δε λείπουν τα πολεμικά ευρήματα. Έτσι, ένα πλοίο-βυθοκόρος στο λιμάνι της Χάιφα στο Ισραήλ βρήκε σκάβοντας τον βυθό ένα εντυπωσιακό αρχαιοελληνικό κράνος του 6ου ή 5ου π.Χ. αιώνα. Ένας συνταξιούχος δάσκαλος που διέθετε ανιχνευτή μετάλλων, κάνοντας τον περίπατό του σε έναν λόφο στο Λέστερσιρ, βρήκε ένα ρωμαϊκό κράνος. Ερασιτέχνες δύτες που είχαν κάνει μια ακόμη από τις συνηθισμένες καταδύσεις τους στον ποταμό Σάνον στην Ιρλανδία βρήκαν ένα ξίφος του 10ου αιώνα, το οποίο ανήκε σε Βίκινγκ.

Πολλές κοινότητες έχουν πολεμικά μουσεία, αλλά και επετείους στις οποίες τιμούν τους νεκρούς τους. Όσο για τους νεκρούς, δεν παραλείπουν ορισμένες φορές να μας θυμίζουν τις συνθήκες «υπό τας οποίας εξεμέτρησαν το ζην». Έτσι, στο σουηδικό νησί Γκότλαντ οι αρχαιολόγοι έφεραν στο φως το πτώμα ενός τοπικού πολεμιστή με δικτυωτή πανοπλία, ο οποίος σκοτώθηκε σε μάχη με τους Δανούς εισβολείς το 1361 – τα σώματα των νεκρών μπορούν να διατηρηθούν επί αιώνες αν μείνουν κάτω από τη λάσπη ή τα ριχτούν. Το καλοκαίρι του 2018 αρχαιολόγοι βρήκαν κοντά στο Ιπρ στο Βέλγιο, σε σημείο όπου επρόκειτο να χτιστεί ένα συγκρότημα κατοικιών, 125 πτώματα στρατιωτών, Γερμανών κυρίως αλλά και Βρετανών και Γάλλων, που είχαν σκοτωθεί κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Το 2002 εξάλλου, σε ομαδικό τάφο κοντά στο Βίλνιους της Λιθουανίας, βρέθηκαν χιλιάδες πτώματα στρατιωτών, με τις μπλε στολές τους άθικτες και με τον αριθμό του συντάγματός τους στα κουμπιά. Είχαν πεθάνει από τις κακουχίες, και κυρίως από το κρύο, κατά τη διάρκεια της υποχώρησης του Ναπολέοντα από τη Ρωσία το 1812.

Όταν σκεφτόμαστε τον πόλεμο, ο νους μας πηγαίνει αυτόματα στο κόστος του σε ανθρώπινους και άλλους πόρους, στη βία, στις συχνά απρόβλεπτες συνέπειές του, στο χάος που αφήνει πίσω. Σπάνια αναλογιζόμαστε τον βαθμό οργάνωσης που

απαιτεί ένας πόλεμος. Το 1940 οι Γερμανοί βομβάρδιζαν επί δύο μήνες ανηλεώς το Λονδίνο, επιδιώκοντας έτσι να αναγκάσουν τους Βρετανούς να συνθηκολογήσουν. Μεγάλος αριθμός αμάχων, κυρίως παιδιά και ηλικιωμένοι, μεταφέρθηκαν σε αγροτικές περιοχές. Όσοι παρέμειναν στο Λονδίνο κοιμόντουσαν τα βράδια στους σταθμούς του υπόγειου σιδηροδρόμου. Ορισμένες από τις υπηρεσίες του BBC, του οποίου το κτίριο βρισκόταν στο κέντρο του Λονδίνου, χρειάστηκε να μεταφερθούν αλλού. Το τμήμα μουσικών εκπομπών μεταφέρθηκε στο Μπέντφορντ, το τμήμα θεατρικών εκπομπών στο Μπρίστολ – μάλιστα, ειδικότερα οι επιθεωρησιακού χαρακτήρα θεατρικές παραστάσεις χρειάστηκε έπειτα από λίγο να μεταφερθούν στο Μπάνγκορ της βόρειας Ουαλίας, μια εντελώς ήρεμη πόλη, σχεδόν καταθλιπτική. Καθώς όσοι από τους ηθοποιούς είχαν απομείνει στο Μπρίστολ δεν μπορούσαν πια να επιστρέφουν έστω για τη νύχτα στο Λονδίνο, το BBC, το οποίο είχε ήδη αποκτήσει το προσωνόμο η Θεία, φρόντισε ώστε το εκεί θέατρο, όπου γίνονταν οι παραστάσεις, να μετατρέπεται σε κοιτώνα τη νύχτα, με ένα παραβάν απλώς στη μέση να χωρίζει τους άνδρες από τις γυναίκες ηθοποιούς. Τον Οκτώβριο το κτίριο χτυπήθηκε από δύο βόμβες. Επτά μέλη του προσωπικού του θεάτρου σκοτώθηκαν καθώς προσπαθούσαν να απομακρύνουν μια από τις βόμβες που δεν είχε εκραγεί. Ο εκφωνητής του βραδινού δελτίου ειδήσεων, των 9:00, σταμάτησε προς στιγμήν καθώς το κτίριο τρανταζόταν, αλλά σύντομα συνέχισε να μιλάει, με την καπνιά και τη σκόνη από την έκρηξη εμφανείς στα ρούχα του και στο πρόσωπό του. Ήδη το επόμενο πρωί το κτίριο ήταν καλυμμένο με σκαλωσιές και οι ζημιές είχαν αρχίσει να αποκαθίστανται.

Αξίζει, νομίζω, να σταθεί κανείς σε αυτό το προφανώς ελάσσονος σημασίας συμβάν από την ιστορία του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου για έναν κυρίως λόγο: προκειμένου να αναλογιστεί την τεράστια οργάνωση χωρίς την οποία το εν λόγω περιστατικό θα ήταν αδιανόητο να είχε συμβεί. Οι βόμβες ρίχτηκαν από γερμανικά βομβαρδιστικά, τα οποία συνοδεύονταν από κατα-

διωκτικά. Όλα αυτά τα αεροσκάφη ήταν προϊόντα της γερμανικής αεροπορικής βιομηχανίας, η οποία για να λειτουργεί και να παράγει αεροπλάνα απαιτούσε τεράστιους ανθρώπινους και άλλους πόρους, καθώς και τις απαραίτητες υποδομές (εργοστάσια, κ.λπ.). Τα αεροπλάνα, βομβαρδιστικά και καταδιωκτικά, ήταν επανδρωμένα με πληρώματα που είχαν εκπαιδευτεί κατάλληλα ακόμα και επί χρόνια ολόκληρα. Οι γερμανικές υπηρεσίες πληροφοριών είχαν ξοδέψει –και ξόδευαν καθημερινά– ώρες προκειμένου να επιλέξουν τους κατάλληλους στόχους. Και οι Βρετανοί από την πλευρά τους, όμως, είχε χρειαστεί να δείξουν αντίστοιχες οργανωτικές ικανότητες και αρετές. Ραντάρ εντόπιζαν τα εχθρικά αεροπλάνα, βρετανικά καταδιωκτικά απογειώνονταν και εμπλέκονταν σε αερομαχίες μαζί τους, άνθρωποι χειρίζονταν τους επίγειους προβολείς και τα προστατευτικά αερόστατα. Επίσης, ειδική οργάνωση και αντίστοιχη παρακολούθηση απαιτούσε η συσκότιση στο Λονδίνο και σε άλλες βρετανικές πόλεις: το BBC είχε επεξεργαστεί ειδικά σχέδια για την απομάκρυνση και την προστασία των υπηρεσιών του, η πυροσβεστική υπηρεσία του Μπρίστολ είχε σπεύσει επιτόπου χωρίς καθυστέρηση, τα συνεργεία για την αποκατάσταση των ζημιών είχαν πιάσει δουλειά ήδη από την επόμενη μέρα το πρωί.

Απ' όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες, ο πόλεμος είναι ίσως αυτή που απαιτεί τη μεγαλύτερη και καλύτερη οργάνωση: παράλληλα, ο πόλεμος, λόγω ακριβώς των απαιτήσεών του, ωθεί τις κοινωνίες να οργανώνονται καλύτερα. Ακόμα και σε περιόδους ειρήνης, προκειμένου μια χώρα να είναι προετοιμασμένη για ενδεχόμενο πόλεμο, η κυβέρνηση καλείται να εξασφαλίζει τους απαραίτητους πόρους, ανθρώπινους, πλουτοπαραγωγικούς, χρηματικούς και άλλους, και επομένως οφείλει να ελέγχει κατά το δυνατόν περισσότερο την κοινωνία. Ιδιαίτερα ισχύει αυτό για τους Νεότερους Χρόνους, οπότε οι απαιτήσεις για τη διεξαγωγή ενός πολέμου έχουν αυξηθεί σημαντικά, όπως άλλωστε και οι δυνατότητες των

κυβερνήσεων. Η ανάγκη αυτή για αυξημένες εξουσίες μιας κυβέρνησης σε περίοδο πολέμου είχε ως συνέπεια σημαντικές εξελίξεις και αλλαγές στην κοινωνία, ορισμένες από τις οποίες ήταν οπωσδήποτε θετικές: κατάργηση των ιδιωτικών στρατών, μεγαλύτερος σεβασμός στους νόμους και στους κανόνες, επέκταση του κράτους πρόνοιας, αυξημένη πρόσβαση στην εκπαίδευση, επέκταση του δικαιώματος ψήφου, έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, πρόοδος στην ιατρική, στις φυσικές επιστήμες, στην τεχνολογία. Μπορεί σήμερα να έχει γίνει πιο εύκολο να σκοτώσεις κάποιον, αλλά από την άλλη η άσκηση βίας γίνεται όλο και λιγότερο ανεκτή. Μπορεί οι νεκροί από πολεμικές επιχειρήσεις να ήταν τον 20ό αιώνα πολύ περισσότεροι απ' ό,τι σε οποιονδήποτε άλλον αιώνα, ωστόσο ο αριθμός των δολοφονιών παρουσιάζει σταθερά πτωτική τάση. Τίθεται, λοιπόν, ένα άλλο ερώτημα: πώς συμβιβάζονται τόσο πολλοί βίαιοι θάνατοι με την αυξημένη αποδοκιμασία και την αποκήρυξη της βίας; Προφανώς οι συντριπτικά περισσότεροι από εμάς δε θα επιλέγαμε τον πόλεμο μόνο και μόνο για να αξιοποιήσουμε τυχόν οφέλη από αυτόν. Άλλωστε, υπάρχουν πάντα υποκατάστατά του. Όμως, ποια είναι αυτά;

Αυτά και άλλα παράδοξα συνδέονται με την έννοια και τη διαδικασία του πολέμου. Φοβόμαστε τον πόλεμο, όμως από την άλλη συχνά αυτός μας ασκεί μια παράξενη γοητεία. Νιώθουμε φρίκη με τις θηριωδίες και τις απώλειες ενός πολέμου, όμως θαυμάζουμε το θάρρος του απλού στρατιώτη και δοξάζουμε τα ηρωικά του κατορθώματα. Κάποιοι, μάλιστα, θεωρούν και σήμερα τον πόλεμο την πιο ευγενή από τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Ο πόλεμος σε ωθεί να εξοντώσεις τον συνάνθρωπό σου που είναι αντίπαλος, αλλά σε ωθεί και σε πράξεις πρωτόγνωρου αλτρουισμού. Τι πιο αλτρουιστικό, άλλωστε, από το να είσαι πρόθυμος να προσφέρεις ακόμα και τη ζωή σου; Η άποψη εκείνη που βλέπει τον πόλεμο σαν παράγοντα τόνωσης και αναζωογόνησης της κοινωνίας, σαν καταλύτη για την ανάδυ-

ση των πιο ευγενικών συναισθημάτων, έχει βαθιές ρίζες. Πριν από το 1914 ο Γερμανός ποιητής Στέφαν Γκεόργκε αναφερόταν στην παρατεταμένη περίοδο ειρήνης στην Ευρώπη αποκαλώντας τη «τα άτολμα χρόνια της ευτέλειας και της κοινοτοπίας». Ο Φιλίπο Μαρινέτι εξάλλου, ηγετική φυσιογνωμία του φουτουριστικού κινήματος και αργότερα υποστηρικτής του φασισμού, διακήρυξε ότι ο πόλεμος είναι «η μοναδική υγιεινή του κόσμου». Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Μάο έλεγε: «Ο επαναστατικός πόλεμος όχι μόνο εξουδετερώνει το δηλητήριο του εχθρού, αλλά καθαρίζει και εμάς από τις τοξίνες μας». Από την άλλη, η άποψη που βλέπει τον πόλεμο ως κακό και μόνον κακό, το οποίο γεννά μόνο μιξέρια και εξαθλίωση, φέροντας παράλληλα στην επιφάνεια τα χειρότερα στοιχεία του ανθρώπινου χαρακτήρα, έχει επίσης βαθιές ρίζες.

Η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς έχει δίκιο. Ο πόλεμος είναι μυστήριο, και μάλιστα μυστήριο που προκαλεί τρόμο. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο οφείλουμε να προσπαθούμε να τον καταλάβουμε.

Άνθρωπος, κοινωνία, πόλεμος

«Τους πολέμους τους κάνουν άνθρωποι· ούτε τέρατα, ούτε θεοί. Ο πόλεμος είναι αποκλειστικά και μόνο ανθρώπινη δραστηριότητα. Με το να τον αποκαλούμε έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, χάνεται τουλάχιστον το μισό από το νόημά του· εκτός από έγκλημα, είναι και τιμωρία για ένα έγκλημα».

Frederic Manning, *The Middle Parts of Fortune*

Αν επισκεφθείτε την όμορφη πόλη του Μπολτσάνο, στις ιταλικές Άλπεις, θα δείτε μεγάλες ουρές έξω από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Νότιου Τιρόλου. Όλοι αυτοί περιμένουν υπομονετικά, μερικές φορές έχοντας μαζί τους και τα παιδιά τους, για να δουν κυρίως το ταριχευμένο σώμα ενός ανθρώπου που έζησε περίπου το 3300 π.Χ. Ο Ötzi, γνωστός και ως «ο άνθρωπος των πάγων», πέθανε πριν να έχουν χτιστεί η Πυραμίδα του Χέοπα και το Στόουνχετζ. Λόγω του πάγου κάτω από τον οποίο θάφτηκε, το σώμα του και τα υπάρχοντά του παρέμειναν άθικτα έως το 1991, όταν τον ανακάλυψαν δυο ορειβάτες. Φορούσε ρούχο από πλεγμένα χόρτα, περικνημίδες, μπότες και σκούφο από δέρμα. Το τελευταίο γεύμα του, με βάση ότι βρέθηκε στο στομάχι του, ήταν παστό κρέας, ρίζες, φρούτα, ίσως και ψωμί. Κρατούσε ξύλινο καλάθι και όπλα, όπως τσεκούρι με χάλκινη απόληξη, μαχαίρι, βέλη, μέρη από τόξο.

Αρχικά διατυπώθηκε η άποψη ότι πιθανόν να ήταν κάποιος

γεωργός ή βοσκός που είχε χάσει τον δρόμο του λόγω μιας χιονοθύελλας, πέθανε μόνος, και οι πάγοι τον κάλυψαν, διατηρώντας τον στην κατάσταση στην οποία βρέθηκε για τις επόμενες πέντε χιλιετίες! Ωστόσο, σχετικά σύντομα, χάρη στην πρόοδο που έχει κάνει η επιστήμη, και ειδικότερα η ιατρική, έγινε εφικτή μια πιο ενδελεχής εξέταση του πτώματος, με αξονική τομογραφία, ακτίνες X και βιοχημικά τεστ. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ότι ο Ötzi είχε χτυπηθεί από βέλος στον ώμο και ότι στο σώμα του και στο κεφάλι του ήταν ορατά χτυπήματα και πληγές. Πιθανότατα, λοιπόν, είχε δεχτεί επίθεση και πέθανε από τα τραύματά του. Επιπλέον, από τα ίχνη αίματος που εντοπίστηκαν στο μαχαίρι του και στις αιχμές των βελών του είχε και εκείνος σκοτώσει κάποιους άλλους, είτε λίγο πριν πεθάνει είτε παλαιότερα.

Ο Ötzi δεν είναι η μοναδική ένδειξη που έχουμε ότι οι μακρινοί μας πρόγονοι, τουλάχιστον ήδη από την ύστερη Λίθινη Εποχή, κατασκεύαζαν όπλα, σχηματίζουν ομάδες που συγκροούνταν μεταξύ τους, έκαναν ό,τι μπορούσαν προκειμένου να εξοντώσουν τους «αντιπάλους» τους. Σε πολλά σημεία του πλανήτη, στη Μέση Ανατολή, στην Αμερική, σε νησιά του Ειρηνικού, έχουν βρεθεί τάφοι της εποχής του Ötzi και ακόμα παλαιότεροι με σκελετούς που φέρουν σαφή ίχνη βίας, η οποία πιθανόν και να προκάλεσε τον θάνατο. Τα όπλα από ξύλο ή από δέρμα δεν επιβιώνουν βέβαια για τόσο μεγάλο διάστημα, όμως οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει αρκετές λίθινες λάμες, μερικές φορές μάλιστα καρφωμένες στους σκελετούς.

Η βία φαίνεται πως ήταν παρούσα από πολύ νωρίς στην ιστορία του ανθρώπινου είδους, ήδη από την εποχή όπου οι πρόγονοί μας ζούσαν νομαδική ζωή, αναζητώντας τροφή και μη διστάζοντας να εξοντώσουν άλλους προκειμένου να την εξασφαλίσουν. Φυσικά, μόνον υποθέσεις και εκτιμήσεις μπορούν να γίνουν για το βαθύ παρελθόν (ας μην ξεχνάμε ότι ο άνθρωπος ως είδος εμφανίστηκε στη Γη πριν από περίπου 350.000 χρόνια). Ωστόσο, όλο και περισσότερα μαθαίνουμε για τους

μακρινούς μας προγόνους χάρη στις ανακαλύψεις των αρχαιολόγων και στην πρόοδο της επιστήμης όπως είναι η ανάγνωση του DNA. Έως αρκετά πρόσφατα στη μακρά ιστορία της ανθρωπότητας, ξέρουμε πλέον πως υπήρχαν απλώς σχετικά ολιγάριθμες ομάδες ανθρώπων που κατοικούσαν στα σημεία του πλανήτη όπου το κλίμα ήταν πιο εύκρατο. Τα υλικά αγαθά ήταν πολύ λίγα, και επομένως οι αφορμές για συγκρούσεις περιορισμένες. Επιπλέον, ακόμα και αν κάποια ομάδα ανθρώπων δεχόταν επίθεση, το πιο πιθανό ήταν να μετακινηθεί σε άλλο σημείο. Κατά το μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα, πάντως, οι μελετητές της ανθρωπίνης προϊστορίας θεωρούσαν μάλλον δεδομένο πως οι πρώτοι αυτοί νομάδες ζούσαν ειρηνικά. Σχετικά πρόσφατα, ωστόσο, αρχαιολογικά ευρήματα από εκείνη την εποχή, όπως τραύματα σε σκελετούς, δε δείχνουν να επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη. Από την πλευρά τους, οι ανθρωπολόγοι έχουν επιχειρήσει να φωτίσουν καλύτερα τον τρόπο ζωής αυτών των μακρινών προγόνων μέσω της μελέτης των λιγωστών κοινοτήτων κυνηγών και τροφοσυλλεκτών που έχουν επιβιώσει έως τις μέρες μας. Ωστόσο, αυτού του είδους οι προσεγγίσεις κρύβουν ενίοτε παγίδες, καθώς αφενός οι εξωτερικοί παρατηρητές αυτών των κοινοτήτων έχουν ήδη σχηματισμένες ιδέες και αφετέρου τέτοιου είδους κοινότητες επηρεάζονται και αλλάζουν από τη στιγμή που έρχονται σε επαφή με τον «εξωτερικό» κόσμο.

Με όλα αυτά τα δεδομένα, υπάρχουν κάποια ευρήματα και κάποια περιστατικά που έχουν ξεχωριστή σημασία. Το 1803, για παράδειγμα, ο δεκατριάχρονος William Buckley δραπέτευσε από μια βρετανική σφραγονιστική αποικία στην Αυστραλία και έζησε τα επόμενα τριάντα χρόνια με μια φυλή αυτοχθόνων. Αργότερα, ο Buckley περιέγραψε έναν κόσμο που κάθε άλλο παρά «ειρηνικός» ήταν, μια κοινωνία στην οποία επιδρομές, ενέδρες, μακροχρόνιες εχθρότητες, βίαιοι θάνατοι ήταν όλα μέρος του τρόπου ζωής της. Στην άλλη άκρη του κόσμου, στην αρκτική ζώνη, οι πρώτοι εξερευνητές και οι ανθρωπολόγοι που

τους ακολούθησαν διαπίστωσαν ότι οι εκεί κάτοικοι (Ίνιουιτ, Ίνιούπιατ και άλλοι) είχαν όπλα από οστά και ελεφαντόδοντο, όπως είχαν και μια πλούσια προφορική παράδοση στην οποία γινόταν λόγος για πολέμους του παρελθόντος. Το 1964 ο Napoleon Chagnon, Αμερικανός φοιτητής ανθρωπολογίας, πήγε στη Βραζιλία με σκοπό να κάνει έρευνα πεδίου για τους Γιανομάμι, που κατοικούσαν στα δάση του Αμαζονίου. Παρά την τότε κυρίαρχη άποψη ότι οι κυνηγοί και οι τροφοσυλλέκτες ήταν κατά βάση φιλειρηνικοί άνθρωποι, ο Chagnon διαπίστωσε πως πράγματι αυτό ίσχυε στο εσωτερικό κάθε χωριού, όπου όλοι ήταν φιλικόι προς τους άλλους, αλλά πως τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά ως προς τις σχέσεις με τα άλλα χωριά. Μεταξύ γειτονικών χωριών συχνά χρησιμοποιούνταν τα ρόπαλα και τα ακόντια, στο πλαίσιο μάλιστα επιδρομών με σκοπό την εξόντωση των ανδρών και των παιδιών και την απαγωγή των γυναικών. Έπειτα από τριάντα ολόκληρα χρόνια ερευνών στην περιοχή, ο Chagnon κατέληξε στο συμπέρασμα πως ένας στους τέσσερις άνδρες των Γιανομάμι είχε βίαιο θάνατο.

Παρά τις –ενίοτε εξαιρετικά έντονες– διαφωνίες μεταξύ ιστορικών, ανθρωπολόγων και κοινωνιοβιολόγων, φαίνεται πως τα ευρήματα όλο και περισσότερο δικαιώνουν εκείνους που υποστηρίζουν πως οι άνθρωποι, όσο πίσω τουλάχιστον μπορούμε να απλώσουμε το βλέμμα μας, είχαν πάντα την τάση να επιτίθενται σε άλλους ανθρώπους, και μάλιστα με οργανωμένο τρόπο· με άλλα λόγια, είχαν την τάση να κάνουν πόλεμο. Και βέβαια, αυτό το συμπέρασμα οδηγεί αναπόφευκτα στο ερώτημα γιατί οι άνθρωποι θέλουν και μπορούν να σκοτώνουν άλλους ανθρώπους. Το ερώτημα δεν είναι απλώς ένα είδος πνευματικής άσκησης· αν δεν καταλάβουμε γιατί πολεμάμε, οι ελπίδες μας να αποφύγουμε μελλοντικές πολεμικές συγκρούσεις θα είναι μάλλον περιορισμένες. Ως προς αυτό, το «γιατί πολεμάμε», δεν υπάρχει κοινά αποδεκτή απάντηση. Ίσως ο πόλεμος να είναι παιδί της απληστίας ή του ανταγωνισμού για κάποια αγαθά, όπως είναι η τροφή, τα εδάφη, οι δούλοι ή οι σε-

ξουαλικοί παρτενέρ. Μήπως, όμως, βιολογικά και πολιτισμικά έχουμε την τάση να υπερασπιζόμαστε με κάθε τρόπο τη δική μας ομάδα, φυλή ή χώρα και να φοβόμαστε τις άλλες; Μήπως, όπως κάνουν τα ξαδέλφια μας οι χιμπατζήδες, ενστικτωδώς περνάμε στην επίθεση όταν αισθανόμαστε ότι μας απειλούν; Είναι ο πόλεμος αναπόσπαστα δεμένος με τη φύση μας, ή είναι ιδεολογικά ή/και πολιτισμικά επικαθορισμένος; Στο μέτρο που ακόμα και σήμερα, στον 21ο αιώνα, ο πόλεμος και ο φόβος του πολέμου κάνουν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους, είναι προφανής και η σημασία της απάντησης που δίνεται σε αυτά τα ερωτήματα.

Ο πόλεμος θα ήταν αδιανόητος αν δεν υπήρχαν κάποιοι που δεν έχουν αντίρρηση να σκοτώσουν τους αντιπάλους τους. Όμως, προφανώς αυτή η διαπίστωση δε λέει πολλά. Όταν δυο άνθρωποι γρονθοκοπούνται σε ένα μπαρ, ακόμα και όταν τα μέλη δυο συμμοριών ανταλλάσσουν πυροβολισμούς στη μέση του δρόμου, δεν πρόκειται για πόλεμο. Ασφαλώς ο πόλεμος προϋποθέτει την άσκηση βίας με σκοπό την εξουδετέρωση ή την εξόντωση του αντιπάλου· ωστόσο, θεωρούμε τη βία εργαλείο με το οποίο γίνεται ο πόλεμος, όχι αυτοσκοπό. Ο μεγάλος Γερμανός θεωρητικός του πολέμου Καρλ φον Κλάουζεβιτς, σε μια από τις πιο διάσημες φράσεις του, είναι σαφής: «Ο πόλεμος είναι πράξη βίας που αποσκοπεί στο να υποχρεωθεί ο αντίπαλος να συμμορφωθεί με τις επιθυμίες μας». Είτε είναι επιθετικός είτε αμυντικός, ο πόλεμος εξυπηρετεί κάποιους σκοπούς. Ακόμα και όταν ο πόλεμος γίνεται για λόγους τιμής, για λόγους επιβίωσης, ή για λόγους επιβολής, εξακολουθεί να διαφέρει από τον καβγά στο μπαρ ή από το ξεκαθάρισμα λογαριασμών μεταξύ συμμοριών, τόσο από άποψη κλίμακας όσο και από άποψη οργάνωσης. Ο πόλεμος δεν είναι ποτέ –και δεν μπορεί να είναι– υπόθεση λίγων ατόμων που συγκρούονται μεταξύ τους· απαιτεί τη συμμετοχή εκατοντάδων, χιλιάδων, μυριάδων, ακόμα και εκατομμυρίων. Είναι σύγκρουση μεταξύ οργανωμένων κοινοτήτων ή χωρών. Όπως γράφει κάπου ο Βρε-

τανός πολιτειολόγος Hedley Bull: «Η βία δε συνιστά πόλεμο, παρά μόνον αν ασκείται στο όνομα μιας πολιτικής οντότητας...» Και προσθέτει ο Bull: «Επιπλέον, ακόμα και αν ασκείται στο όνομα μιας πολιτικής οντότητας, η βία δε συνιστά πόλεμο παρά μόνον αν στρέφεται κατά άλλης πολιτικής οντότητας». Οι συμμορίες είναι επίσης οργανωμένα σύνολα, με μέλη που μοιράζονται κοινές αρχές και κοινούς στόχους, αλλά δεν αποτελούν κοινωνικές ή πολιτικές οντότητες. Βέβαια, μια ομάδα ανθρώπων μπορεί να αυξάνει συνεχώς τα μέλη της και σε βάθος χρόνου να εξελιχθεί σε πατριά, σε φυλή, σε καπετανάτο, σε βαρονία, σε βασιλείο ή σε έθνος, οπότε και μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για εμπλοκή της σε πόλεμο.

Ένα από τα παραδόξα του πολέμου είναι ότι οι άνθρωποι άρχισαν να επιδίδονται συστηματικά σε αυτόν αφότου δημιούργησαν οργανωμένες κοινωνίες. Στην ουσία, ο πόλεμος και η οργανωμένη κοινωνία ακολούθησαν παράλληλες πορείες. Ο πόλεμος, ως οργανωμένη και εσκεμμένη άσκηση βίας κατά άλλης πολιτικής οντότητας, έγινε πιο απαιτητική διαδικασία αφότου οι άνθρωποι οργανώθηκαν σε κοινότητες με μόνιμη έδρα: από την άλλη, παράλληλα, η διεξαγωγή πολέμων συνέβαλε πάντα στην καλύτερη οργάνωση και στη συνοχή μιας κοινωνίας. Πριν από περίπου 10.000 χρόνια, δηλαδή σχετικά πρόσφατα στη μακρά ιστορία του ανθρώπινου είδους, όταν κάποιοι πρόγονοί μας άρχισαν να εγκαθίστανται μόνιμα σε ένα μέρος και να καλλιεργούν τη γη, τότε αυξήθηκε και η ανάγκη για πόλεμο, πολεμικές προετοιμασίες, πολεμιστές. Εκτός από ταφές κάθε είδους σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, οι αρχαιολόγοι έχουν φέρει επίσης στο φως ερείπια οχυρωματικών έργων (όπως, λ.χ., αυτά από το 6.000 π.Χ. και ακόμα πιο παλιά στη σημερινή Τουρκία), καθώς και οικισμούς που δείχνουν να έχουν πυρποληθεί. Με την εμφάνιση της γεωργίας, οι άνθρωποι άρχισαν να δένονται με τον τόπο που καλλιεργούσαν, τον οποίο και είχαν κάθε λόγο να υπερασπιστούν από εκείνους που ήθελαν να τους τον πάρουν. Προκειμένου, όμως, να υπερασπιστούν καλύτερα

τη γη τους, είχαν ανάγκη από καλύτερη οργάνωση αλλά και από κάθε είδους πόρους· αυτή τους η ανάγκη ήταν και η αιτία που τους ώθούσε πλέον να επεκταθούν εδαφικά, αλλά και να αυξήσουν το ανθρώπινο δυναμικό τους, είτε ειρηνικά είτε μέσω κατακτήσεων.

Ένα άλλο ζήτημα που συνδέεται με αυτό που αφορά τις ρίζες και την εξέλιξη του πολέμου είναι το αν οι άνθρωποι γίνονται με το πέρασμα των αιώνων περισσότερο ή λιγότερο βίαιοι. Ο Steven Pinker και άλλοι που υιοθετούν αντίστοιχα αισιόδοξες απόψεις (όπως ο αρχαιολόγος Ian Morris) υποστηρίζουν πως υπάρχει σαφής τάση μείωσης της βίας. Οι περισσότερες χώρες έχουν καταργήσει τη θανατική ποινή· έχουν νόμους με βάση τους οποίους τιμωρείται η χρήση βίας κατά των παιδιών και των ζώων· ακόμα και άγρια θεάματα, όπως οι κυνομαχίες ή οι αρκουδομαχίες, είναι πλέον παράνομα. Αυτοί οι αισιόδοξοι υποστηρίζουν επιπλέον πως με βάση τους –όχι πάντα εύκολους– υπολογισμούς τους για τους νεκρούς των πολέμων του παρελθόντος, τα πράγματα είναι, αναλογικά, πολύ καλύτερα σήμερα, έστω και αν συνυπολογίσει κανείς τον τεράστιο αριθμό θυμάτων του Α΄ και του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Άλλοι, πάλι, αντικρούουν αυτές τις αισιόδοξες εκτιμήσεις, φτάνοντας μάλιστα να ισχυριστούν πως οι νεκροί των πολέμων που έγιναν τον 20ό αιώνα φτάνουν το 75% των απωλειών από πολέμους όλων των εποχών, ακόμα και με αφετηρία το 5000 π.Χ. Για όσους, εξάλλου, βλέπουν μαύρες τις προοπτικές της ανθρωπότητας, υπάρχουν μελέτες του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας και του Πανεπιστημίου του Κολοράντο, οι οποίες, με τη βοήθεια μαθηματικών μοντέλων, υποστηρίζουν ότι οι φονικοί πόλεμοι όχι μόνο δεν πρόκειται να μειωθούν, αλλά και θα αυξηθούν στο μέλλον. Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις, όσο πιο διασυνδεδεμένες θα είναι μεταξύ τους οι κοινωνίες, τόσο πιο εύκολο θα είναι από μια σπίθα να προκληθεί έκρηξη και να ανάψει μεγάλη φωτιά, όπως γίνεται με ένα αναμμένο τσιγάρο στο δάσος ή με τους ιούς των υπολογιστών. Άλλωστε, ας μην

ξεχνάμε ότι ένα συμβάν όπως η δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου των Αψβούργων στο Σαράγεβο, το καλοκαίρι του 1914, ήταν αρκετό για να ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (ο Μεγάλος Πόλεμος, όπως θα γινόταν αρχικά γνωστός), επειδή οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής συνδέονταν ήδη στενά μεταξύ τους με κάθε είδους συνθήκες, συμφωνίες ή συμμαχίες.

Ακόμα και αν ο Pinker έχει δίκιο σε κάποια σημεία, η συζήτηση παραμένει πάντα ανοιχτή. Κάποιες από τις καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις του δεν πείθουν. Ωστόσο, όσοι έχουμε ζήσει τη μακρά περίοδο ειρήνης που ξεκίνησε το 1945 και διαρκεί έως τις μέρες μας δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σε περιοχές του πλανήτη όπως το Αφγανιστάν, η Μέση Ανατολή, η περιοχή των μεγάλων λιμνών στην Αφρική ή η Ινδοκίνα ο πόλεμος ήταν σχεδόν πάντα παρών όλα αυτά τα χρόνια. Μελέτη του Πανεπιστημίου της Ουψάλας στη Σουηδία εκτιμά ότι μεταξύ 1989 και 2017 οι νεκροί από κάθε είδους πολέμους ξεπερνούσαν τα 2 εκατομμύρια. Όσο για αυτούς που έχουν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους από το 1945 έως τις μέρες μας, υπολογίζονται γύρω στα 52 εκατομμύρια.

Η έντονη παρουσία της βίας και του πολέμου κατά το παρελθόν και η μη εξάλειψή τους μέχρι σήμερα μας φέρνει αντιμετώπους με το άβολο ερώτημα αν είναι γενετικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου να πολεμάει. Μια από τις οδούς που μπορούμε να ακολουθήσουμε προσπαθώντας να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα είναι να ρίξουμε μια ματιά στους πιο στενούς μας συγγενείς από το ζωικό βασίλειο, τους χιμπατζήδες και τους μπονόμπο, οι οποίοι ζουν επίσης σε οργανωμένες κοινότητες, επικοινωνούν μεταξύ τους και κατασκευάζουν υποτυπώδη εργαλεία (στη Βόρεια Ιρλανδία, πρόσφατα, δυο επινοητικοί χιμπατζήδες το έσκασαν από τον ζωολογικό κήπο του Μπέλφαστ κατασκευάζοντας μια σκάλα από κλαδιά). Οι χιμπατζήδες και οι μπονόμπο μοιάζουν τόσο πολύ μεταξύ τους, ώστε έως τη δεκαετία του 1920 δεν τους ξεχώριζαν ως είδη. Και όμως,

ο τρόπος με τον οποίο συμβιώνουν και με τον οποίο αντιμετωπίζουν τους ξένους είναι πολύ διαφορετικός στα δύο αυτά είδη πιθήκων.

Η Jane Goodall μελετούσε τους χιμπατζήδες στο φυσικό τους περιβάλλον στην Τανζανία επί περισσότερο από μισόν αιώνα. Εκείνη και οι συνεργάτες της έγιναν τόσο πολύ μέρος του όλου σκηνικού, ώστε με τον καιρό οι χιμπατζήδες έπαψαν να τους δίνουν σημασία, αδιαφορούσαν για την παρουσία τους. Η ομάδα της Goodall εν τω μεταξύ παρατηρούσε πώς οι χιμπατζήδες ζευγάρωναν, φρόντιζαν τα μικρά τους, επιδίδονταν σε διάφορα παιχνίδια, αλλά και αλληλοεξοντώνονταν ενίοτε. Ομάδες στενά δεμένες με το σημείο όπου κατοικούσαν, με τα αρσενικά επικεφαλής, επιτίθεντο οργανωμένα κατά άλλων ομάδων, συχνά χωρίς καν να έχουν προκληθεί. Χιμπατζήδες που κινούνταν μόνοι, μακριά από το σημείο όπου κατοικούσαν, ήταν εύκολα θύματα για τις ομάδες οι οποίες επιδίδονταν επίσης σε επιδρομές κατά άλλων ομάδων, σκοτώνοντας αρσενικά, θηλυκά, ακόμα και νεογέννητα. Συχνά, έπειτα από παρατεταμένες συγκρούσεις, μια ομάδα εξολόθρευε μια άλλη και σφετεριζόταν τον χώρο της. Στις αναμνήσεις της η Goodall αναφέρει ότι, ενώ αρχικά νόμιζε πως οι χιμπατζήδες «είναι κατά κανόνα πιο αγαθών προθέσεων απ' ό,τι οι άνθρωποι», έπειτα από ένα διάστημα «όλοι στην ομάδα συνειδητοποιήσαμε πως μπορούν να γίνουν πολύ βίαιοι, πως έχουν και αυτοί, όπως και οι άνθρωποι, τη σκοτεινή πλευρά τους».

Πριν, ωστόσο, αποφανθούμε ότι οι άνθρωποι έχουν στη φύση τους μια ανεξίτηλη μαύρη κηλίδα, καλό θα είναι να εξετάσουμε και την περίπτωση των μπονόμπο, στενών συγγενών των χιμπατζήδων, οι οποίοι ούτε πολεμούν μεταξύ τους, ούτε αλληλοεξοντώνονται. Με εξίσου αναπτυγμένη νοημοσύνη όσο και οι χιμπατζήδες, οι μπονόμπο έχουν ίσως ευνοηθεί –ως προς αυτό το στοιχείο τουλάχιστον– από το περιβάλλον στο οποίο ζουν, στη νότια πλευρά του ποταμού Κόνγκο, όπου οι τροφές αφθονούν και, σε αντιδιαστολή με ό,τι ισχύει για τους χιμπατζήδες

στην Τανζανία, δε γειτονεύουν με θηριώδεις γορίλες. Στους μπονόμπο, απ' ό,τι φαίνεται, τα θηλυκά είναι αυτά που σχηματίζουν ομάδες και που γενικά «έχουν το πάνω χέρι». Όταν οι μπονόμπο συναντούν άλλους μπονόμπο, άγνωστους τους, δεν τείνουν ενστικτωδώς να τους επιτεθούν αλλά, αφού πρώτα τους παρατηρήσουν προσεκτικά, τους πλησιάζουν, συγχρωτίζονται μαζί τους, μοιράζονται τις τροφές, ακόμα και ερωτοτροπούν (υπάρχουν στο διαδίκτυο σχετικά βίντεο, εξαιρετικά δημοφιλή, αν και μάλλον... ακατάλληλα διά ανηλίκους). Το ότι οι μπονόμπο δείχνουν να ενστερνίζονται το σύνθημα «κάνε έρωτα, όχι πόλεμο», δεν μπορούμε με βεβαιότητα να αποφανθούμε αν οφείλεται στο περιβάλλον στο οποίο ζουν, στην εξέλιξή τους ως είδος, ή και στα δύο.

Σε ποια από τα ξαδέλφια μας μοιάζουμε περισσότερο εμείς οι άνθρωποι: στους χιμπατζήδες ή στους μπονόμπο; Και στους δύο, θα έλεγα. Όσο για τη συγγενείά μας μαζί τους είναι αδιαμφισβήτητη, αφού περίπου το 99% του DNA μας είναι κοινό. Σε αντιδιαστολή, ωστόσο, με αυτούς, εμείς έχουμε αναπτύξει την επικοινωνία μέσω της γλώσσας, έχουμε να επιδείξουμε εντυπωσιακά επιτεύγματα στο πεδίο της τεχνολογίας, έχουμε την ικανότητα να αντιλαμβανόμαστε και να χρησιμοποιούμε αφηρημένες έννοιες. Επίσης, έχουμε δημιουργήσει εξαιρετικά αναπτυγμένες κοινωνίες, πολιτικούς θεσμούς, συστήματα αξιών και ιδεών. Από την άλλη, όπως οι χιμπατζήδες, είμαστε επιρρεπείς να αντιδρούμε βίαια όταν φοβόμαστε, αλλά είμαστε και ικανοί να αναπτύσσουμε αισθήματα φιλίας, συνεργασίας, εμπιστοσύνης ή αλτρουισμού όπως οι μπονόμπο. Στο βιβλίο του με τον τίτλο *The Goodness Paradox [Το παράδοξο της καλοσύνης]*, ο ανθρωπολόγος Richard Wrangham υποστηρίζει πως στη μακρά εξελικτική πορεία του ο άνθρωπος έμαθε να τιθασει την επιθετικότητά του, εν μέρει και μέσω της εγκατάστασής του σε μόνιμα ενδιαιτήματα, όπως περίπου έγινε και με τη μετατροπή κάποιων άγριων ζώων σε κατοικίδια (ας σκεφτούμε, λ.χ., τα λυκόσκυλα). Επίσης ο Wrangham πιστεύει πως οι άνθρωποι, μαθαί-

νοντας να συνεργάζονται, απέβαλαν παράλληλα από την «αγέλη» τα πιο βίαια μέλη της, ακόμα και εξοντώνοντάς τα. Άλλοι πάλι ανθρωπολόγοι υποστηρίζουν πως ρόλο σε αυτή την «εξημέρωση» του είδους έπαιξε και το ότι οι γυναίκες και η οικογένειά τους προτιμούσαν για συζύγους/γαμπρούς πιο φιλειργητικούς και συνεργάσιμους αρσενικούς. Παράλληλα με αυτή τη διαδικασία σταδιακής εξημέρωσης μέσω της μόνιμης εγκατάστασης, κατά τον Wrangham οι πρόγονοί μας δημιουργούσαν κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, αφήνοντας το μονοπώλιο της βίας σε κάποια κεντρική εξουσία, της μιας ή της άλλης μορφής. Έτσι, σταδιακά, τα μέλη της κοινότητας δεν μπορούσαν πια, όπως οι χιμπατζήδες, να επιτίθενται και να σκοτώνουν κατά βούληση. Βέβαια, αυτό δε σήμαινε σε καμιά περίπτωση και εξάλειψη της βίας· απλώς πλέον η χρήση της έπρεπε να είναι οργανωμένη και αιτιολογημένη. Κατά τον Wrangham, είναι ωστόσο παράδοξο ότι στο μέτρο που οι άνθρωποι εξευγενίζονταν και εκπολιτίζονταν, βελτιώνονταν και ως προς την ικανότητά τους να εξοντώνουν σε ολοένα και μεγαλύτερη κλίμακα.

Δεν μπορούμε, νομίζω, να αρνηθούμε την κληρονομιά που μας έχει αφήσει αυτή η εξέλιξή μας. Έχουμε πάντα ενορμήσεις, φόβους, ανάγκες, επιθυμίες. Επίσης όπως και τα περισσότερα είδη, είτε πρόκειται για πουλιά είτε για θηλαστικά, έχουμε έφεση να δημιουργούμε μόνιμες κατοικίες («φωλιές»). Είμαστε όμως και ευαίσθητα όντα, όπως είμαστε και ικανά να αποφασίζουμε, να ακολουθούμε την καλή πλευρά του εαυτού μας ή την κακή. Οι πολιτισμοί που έχουμε δημιουργήσει επηρεάζουν με τη σειρά τους καθοριστικά το ποιοι είμαστε και συμβάλλουν στο να αποφασίζουμε τι θεωρούμε σημαντικό. Έτσι, δεν πολεμάμε μόνο για να επιβιώσουμε, για την τροφή μας, για το σεξ και την αναπαραγωγή μας, για να εξασφαλίσουμε μόνιμη κατοικία και να την προστατέψουμε· πολεμάμε και για αφηρημένες, άυλες αξίες, όπως είναι η θρησκεία ή το έθνος, για τις οποίες θεωρούμε ότι αξίζει να σκοτώσουμε και να σκοτωθούμε. Ούτε και πολεμάμε αδιάκοπα, συνεχώς.

Αναζητούμε συχνά ειρηνικούς τρόπους για να επιλύσουμε τις διαφορές μας· κατά κανόνα, μάλιστα, οι άνθρωποι ονειρεύονται έναν κόσμο χωρίς πολέμους, όπως έκαναν και κατά το παρελθόν.

Γιατί και πώς ακολουθήσαμε αυτή την εξελικτική πορεία ως είδος; Πόσο αυτή επηρεάζει τη σχέση μας με τον πόλεμο; Να μερικά από τα ερωτήματα στα οποία δεν έχει δοθεί μέχρι σήμερα οριστική απάντηση. Ένα άλλο ερώτημα παραμένει πάντα το αν η κοινωνία μάς κάνει καλύτερους ή χειρότερους ανθρώπους, πιο φιλειρηνικούς ή πιο πολεμοχαρείς. Αφήνοντας προς το παρόν στην άκρη τους χιμπατζήδες, τους μπονόμπο και τις μεταξύ τους διαφορές, θα μπορούσαμε να φωτίσουμε κάπως αυτό το ζήτημα στρέφοντας την προσοχή μας σε δύο φιλοσόφους που έζησαν τον 17ο και τον 18ο αιώνα αντίστοιχα: τον Τόμας Χομπς και τον Ζαν-Ζακ Ρουσό. Και τους δυο τους απασχόλησε κατεξοχήν το ζήτημα της σχέσης ατόμου και κοινωνίας, καθώς και το αν ο άνθρωπος τείνει εκ φύσεως προς τον πόλεμο ή προς την ειρήνη. Και οι δυο τους προσέγγισαν τον άνθρωπο με αφετηρία τη φυσική του κατάσταση, δηλαδή πριν να υπάρξουν οργανωμένες κοινωνίες. Ούτε ο Χομπς ούτε ο Ρουσό είχε τις δικές μας γνώσεις για την προϊστορία του ανθρώπου, για τον τρόπο ζωής του κατά το βαθύ παρελθόν· αρκούνταν, λοιπόν, να φαντάζονται πώς είχαν συνυπάρξει οι άνθρωποι χωρίς νόμους και χωρίς οργάνωση.

Ο Ρουσό υποστήριζε ότι η βία δεν ήταν σύμφυτη στον άνθρωπο. Οι άνθρωποι, ισχυριζόταν, ήταν από τη φύση τους αγαθοί, η κοινωνία ήταν αυτή που τους διέφθειρε. Περιέγραφε έτσι μια ειδυλλιακή εποχή όπου κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες ζούσαν σε αρμονία μεταξύ τους αλλά και με τη φύση. Έχοντας ό,τι χρειάζονταν για να καλύπτουν τις ανάγκες τους, δεν είχαν λόγο να πολεμούν, είτε για να αποσπάσουν κάτι από τους άλλους, είτε για να υπερασπιστούν τα υπάρχοντά τους. Τα προβλήματα εμφανίστηκαν αφότου οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν κάπου μόνιμα και άρχισαν να καλλιεργούν τη γη. Αυτή η νέα κατά-

σταση πραγμάτων οδήγησε, κατά τον Ρουσό, στην ατομική ιδιοκτησία και στη διαφοροποίηση με βάση την ενασχόληση, καθώς κάποιοι παρέμεναν γεωργοί και κάποιοι έγιναν με τον καιρό τεχνίτες, πολεμιστές, ακόμα και ηγεμόνες. Καθώς κάποιοι συγκέντρωναν πλέον στα χέρια τους μεγαλύτερη ιδιοκτησία και περισσότερη εξουσία, η κοινωνία γινόταν όλο και περισσότερο άνιση και ιεραρχική. Οι ισχυροί εκμεταλλεύονταν πλέον τους αδύναμους, η απληστία, ο εγωισμός και η βία γίνονταν όλο και περισσότερο χαρακτηριστικά των κοινωνιών. Με την κοινωνία να γίνεται όλο και πιο ιεραρχική και με την εμφάνιση του κράτους, οι άνθρωποι γίνονταν όλο και λιγότερο ελεύθεροι. Επίσης, καθώς κάθε κράτος είχε τα δικά του συμφέροντα και τις δικές του επιδιώξεις, οι μεταξύ τους πόλεμοι γίνονταν όλο και πιο συχνοί.

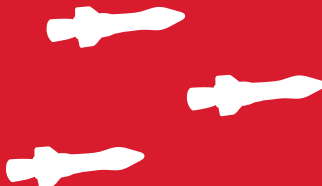
Η άποψη του Ρουσό, την οποία ανέπτυξε κυρίως στο έργο του *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, δεν ήταν να επιστρέψουμε στον «απολεσθέντα παράδεισο» –κάτι που, άλλωστε, αναγνώριζε ότι ήταν αδύνατον–, αλλά να διαμορφωθεί μια νέα σχέση μεταξύ του ατόμου και των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Οι άνθρωποι δεν μπορούν παρά να ζουν και να εργάζονται ομαδικά· ωστόσο, αυτό θα πρέπει να γίνεται με τη θέλησή τους, στο πλαίσιο ενός κράτους το οποίο να εγγυάται την ελευθερία τους και να υπηρετεί τα συμφέροντά τους, αντί να υπηρετούν αυτοί τα συμφέροντα του κράτους. Αν οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν να έχουν συνάψει με τη θέλησή τους ένα συμβόλαιο, τόσο τα άτομα όσο και η κοινωνία ως σύνολο θα εξασφαλίζουν την αναγκαία ευδαιμονία και αρμονία. Κατ' επέκταση, και τα κράτη, υπό τις νέες αυτές συνθήκες, θα μπορούν να συνυπάρχουν αρμονικά και να συνεργάζονται, ξεπερνώντας τους αμοιβαίους φόβους, την καχυποψία και την απληστία, που είναι και τα συνηθέστερα αίτια των πολέμων. Θα μπορούσε να πει κάποιος πως υπήρχαν στιγμές που ο Ρουσό οραματιζόταν μια ομοσπονδία των ευρωπαϊκών κρατών η οποία θα εγγυόταν την ειρήνη και θα θεωρούσε τον πόλεμο «παράνομο».

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΕΚΑ ΚΑΛΥΤΕΡΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ 2020 ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΥΣ NEW YORK TIMES

Ως ιστορικός, πιστεύω ακράδαντα πως, αν θέλουμε να νοσηματοδοτήσουμε το παρελθόν και να μελετήσουμε σε βάθος την ανθρώπινη ιστορία, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τον πόλεμο. Οι συνέπειές του ήταν πάντοτε τόσο βαθιές, ώστε αν αγνοήσουμε τον πόλεμο σημαίνει ότι αγνοούμε μια από τις παραμέτρους εκείνες που καθόρισαν την εξέλιξη του ανθρώπου και την πορεία της Ιστορίας, όπως είναι το περιβάλλον, η γεωγραφία, οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι, η οικονομία, οι ιδέες, οι κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές.

Σε αυτό το βιβλίο η έγκριτη καθηγήτρια Μάργκαρετ Μακμίλαν, κάνοντας μια αναδρομή στις ένοπλες συρράξεις ανά τους αιώνες, διερευνά τους δεσμούς ανάμεσα στον πόλεμο και στην κοινωνία και τα ζητήματα που αυτοί εγείρουν.

ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ: 6.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ: 25406